

A
ESİN.E
AMU
1991

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM
ANSİKLOPEDİSİ

AMUDERYA

Orta Asya'nın
en büyük iki nehrinden biri.

Dr. Emel ESİN

CİLT 3

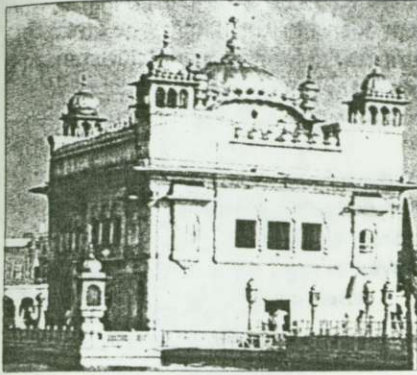
AMASYA - AŞIK MÜSİKİSİ

İstanbul 1991

393

Tek-Esin Vakfı

Amritsar'da Sikhler'e ait ünlü Altın Tapınak

ve elektrikli eşya üreten çeşitli fabrikalar da bulunmaktadır. Şehrin merkezi olduğu Amritsar ili, kanal sistemiyle sulanan geniş bir ovayı kaplamakta ve topraklarında özellikle tahıl, baklagiller, mısır, pamuk yetiştirilmektedir; 1981 sayımına göre nüfusu 2.188.490'dır.

BİBLİYOGRAFYA :

A. C. Benerjee — D. K. Ghose, *A Comprehensive History of India*, New Delhi 1978, s. 283-286; S. Wolpert, *A New History of India*, Oxford 1982, s. 161; S. Israel — B. Grewal, *India*, Germany 1985, s. 130-131; J. Horovitz, "Amritsar", *IA*, I, 418-419; Nurul Hasan, "Amritsar", *EI²* (İng.), I, 454; E. D. MacLagan, "Amritsar", *ERE*, I, 399-400; Muhammad Iqbal, "Sikhler", *IA*, X, 611-619; S. S. Bhatia, "Amritsar", *EBr*, I, 832; Sh. Prasad, "India", *EBr*, 1985 *Book of the Year*, s. 509-511; "Amritsar", *ABr*, II, 14.

SARGON ERDEM

AMRİYYE

(العمرية)

Mu'tezile'nin kurucularından
Amr b. Ubeyd'in görüşlerini
benimseyenlere verilen ad
(bk. AMR b. UBEYD).

AMÜD

(bk. SÜTUN).

AMUDERYA

Orta Asya'nın
en büyük iki nehrinden biri.

Amuderya, Pamir ve Hindukuş dağlarının birleştiği yerde, 4950 m. yükseklikteki kaynağından Aksu (Penç Irmağı) adı altında doğup batıya doğru ilerler

ve kuzeyden, başlıca Pamir Vahan suyu, Kızılsu (Vahş / Uranovodsk), Kâfirnehân ve Surhân, güneyden de Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh hizasında kuzeybatıya döner. Bu dönüşten sonra kısmen çöller ve bozkırlar içinde, herhangi bir kol almadan kuzeybatı yönünde ilerler, sonunda muhtelif kollara ayrılarak Aral gölüne dökülür. 2540 km. uzunluğundaki nehrin kıyılarında önemli yerleşim merkezleri yer alır.

Amuderya'yı çeşitli milletlerin değişik isimlerle andıkları görülmektedir; meselâ Çinliler Wu-hu, İranlılar Veh-röz / Beh-röz, Araplar Ceyhun / Belh nehri, Türkler ise "ırmak" anlamında olan Ögüz (Anadolu'daki "öz" kelimesi) adını vermişler, Grek ve Latin yazarları da bu son ismi halk etimolojisi ile Oxus'a ("boğa", Türkçe'de öküz) çevirmişlerdir. Halen kullanılmakta olan Amuderya adı, nehrin kıyılarındaki Âmül / Amüya şehrinin adından alınmıştır.

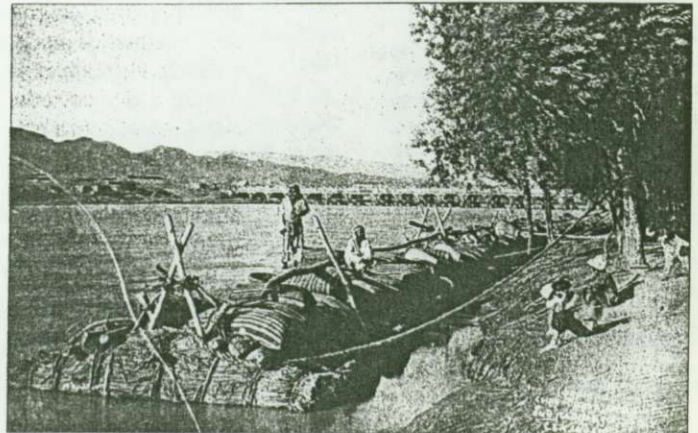
Sâsânî, Grek, Latin ve ilk devir İslâm kaynaklarında bulunan ve bazı efsanelere de bağlandığı görülen, Amuderya'nın yatağının ve döküldüğü yerin değişmiş veya değiştirilmiş olduğu, nehrin eski devirlerde Hazar denizine aktığı yolundaki kayıtlar, tarihçileri çok uzun süre meşgul etmiştir. Rus jeolog, paleontolog ve arkeologların XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak 1960 yıllarına kadar aralıklarla yaptıkları kazı ve araştırmaların sonuçlarına göre, Amuderya'nın Yontma Taş Devri'nden önceki devirlerde Kızılsu koyundan Hazar denizine aktığı, İlk Taş Devri'nde muhtemelen Döldül Atlağân'daki Çağlayan Geçidi'nde taşarak kumluk sahada göllenip Aral gölüne yöneldiği, Geç Taş Devri'nde de benzer şartlar içinde suların, Birüni'nin Hız Tengiz (Kız denizi) dediği, bugün yerinde Sarıkamış çukuru bulunan gölde

toplanması sonucu, halen Özboy (Irmak boyu) denilen kuru mecradan yine Hazar denizine aktığı tesbit edilmiştir. Daha sonraları Tunç Devri'ne doğru nehrin yeniden Aral gölüne döndüğü ve mecrasının çeşitli kollara ayrıldığı anlaşılmaktadır. Aynı durumun yakın çağlarda da tekrarlandığı ve XIII-XV. yüzyıllarda nehrin Hazar denizine aktığı kabul edilmektedir.

Milâttan önce 1000 yıllarından itibaren Amuderya vadisine Hint-Ârî ve Türk ırklarından gelen kavimler yerleşmiş ve burada çeşitli medeniyet merkezleri kurmuşlardır. Amuderya, genellikle kuzeyinde Türkler, güneyinde Hint-Ârî kavimler kalmak üzere, aralarında sınır olarak kabul edilmiştir.

İslâmiyet Türkistan'a, Belh ilinden Amuderya'yı aşarak girmiştir. Bundan dolayı Araplar Amuderya'ya verdikleri Ceyhun adının yanı sıra "Belh nehri" adını da kullanmışlar, Amuderya'nın kuzeyine de Mâverâünnehir demişlerdir. Bölgeye gelen ilk İslâm kuvvetlerinin kumandanı ashaptan Hakem b. Amr el-Gıfârî'nin (ö. 50/670) Amuderya'nın suyunu içip şükür namazı kıldığı rivayet edilir. Emevî ordularının Türkler'le bu bölgedeki savaşları hicrî I. yüzyılın sonunda başlamış, fakat gerçekte İslâmiyet Amuderya boyunca kendi kendine yayılmıştır. Hilâfet orduları Türkler'le anlaşarak 704 yılında Tirmiz karşılarındaki Amuderya adasını almışlar ve kısa sürede Amuderya boyunca eski Budist merkezlerini birer İslâm kültür merkezi haline getirmişlerdir. İslâmiyet'in halk arasında yayılmasında sûfilerin büyük tesiri olmuş, özellikle Toharistan'da teşekkül eden ilk sûfî tarikatlarının mensupları bu hususta çok gayret göstermişlerdir. Bunların en ünlüsü olan Şâkik-i Belhî (ö. 174/790), Amuderya'yı

Amuderya'da kayıklar (İU Kıp., II. Abdülhamid devri albümleri, nr. 91355)

aşarak Karluk Türkleri'nin ülkesine gitmiş, Budist rahiplerini dinî tartışmalarında mağlûp ederek onlara İslâmiyet'i kabul ettirmiş ve bu suretle peşlerinden halkın da müslüman olmalarını sağlamıştır.

Halen Amuderya vadisinin büyük kısmı Sovyetler Birliği'nin Tacikistan ve Özbekistan cumhuriyetleri ile Karakalpak muhtar bölgesinde, nehrin kaynağı ise Afganistan'da bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (de Goeje), II, 156; İstahri, *Me-sâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 296-305; *Dîvânü luğâti'l-Türk*, I, 59; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, II, 40; Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 205; a.m.f., "Bîrunî's Picture of the World", *Memoirs of the Archeological Survey of India*, LIII, New Delhi 1940, s. 57; a.m.f., "Amu-derya", *IA*, I, 419-426; A. Hermann, *A Historical Atlas of China*, Edinburg 1960; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 25-29; B. Spuler, "Âmü Daryâ", *EI²* (İng.), I, 454-457.

EMEL ESİN

AMÛDİYYE

(العمودية)

XIII. yüzyılda yaşamış olan Ebû İsa Saîd b. İsa el-Amûdî'ye nisbet edilen bir tarikat.

Hadramutlu olduğu bilinen Ebû İsa el-Amûdî'nin hayatı ve tarikatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Yalnız Abdullah el-Ayderûs, *es-Silsiletü'l-kuddûsiyye* adlı eserinde Şeyh Amûdî'nin tasavvufa intisabı hakkında şu bilgiyi verir: Medyeniyeye tarikatının kurucusu Ebû Medyen el-Mağribî (ö. 590/1194), halifesi Seyyid Muhammed el-Fakîh'e, "Hadramut'a git, oradaki dostlarımızı hırka giydir, yolculuk sırasında vefat edebilirsin, ancak sana verdiğim bu görevi yapacak birini bul ve mutlaka oraya gönder" demiş. Hadramut'a gitmek üzere yola çıkan Muhammed Fakîh Mekke'de hastalanmış, yanında bulunan talebesi Şeyh Abdullah es-Sâlih'e Hadramut'a gitmesini söylemiştir. Tarikatın kurucusu Ebû İsa el-Amûdî de Hadramut'ta Şeyh Abdullah es-Sâlih'e intisap etmiştir. *es-Silsiletü'l-kuddûsiyye*'den naklen *Tibyân*'da bu olayı anlatan Harîrizâde Amûdiyye'nin Medyeniyeye tarikatının bir kolu olduğunu, ancak silsilesini bulamadığını söyler. Zebîdî ise Şeyh Abdürrezzâk el-Merzûkî vasıtasıyla Amûdiyye'ye intisabı olduğunu belir-

terek tarikatın Ebû İsa el-Amûdî ve Ebû Medyen'e ulaşan silsilesini zikreder.

BİBLİYOGRAFYA :

Harîrizâde, *Tibyân*, II, vr. 302^a; Zebîdî, *İkd*, vr. 89^a; a.m.f., *İthâfû'l-aşfiyâ*, vr. 246^a.

NIHAT AZAMAT

ÂMÛL

(bk. ÇARCÜY).

ÂMÛL

(امل)

İran'ın kuzeyindeki Mâzenderan düzlüğünün güneybatısında bir şehir.

Eskiden Taberistan'a bağlı olan ve tarihî kaynaklarda Ahlûm adıyla geçen Âmül, Hazar denizinin 19 km. güneyinde Herhâz nehrinin her iki kıyısında yer almaktadır. Bugün Mahmudâbâd adını taşıyan küçük bir limanı bulunan şehrin nüfusu 106.500'dür (1985). İbn İsfendiyâr, şehrin Belh Sultanı Firûz'un eşi Âmüle Hatun, Hamdullah Müstevfî ise Melik Tahmûras tarafından kurulduğunu yazmaktadır. Sâsânîler devrinde dinî bir merkez durumunda olan Âmül, Saîd b. Âs Kûfe valisi iken (30/650-51) Taberistan ve Cürcân bölgelerine yapılan seferler sırasında müslümanların eline geçti ve kısa sürede önemli bir merkez haline gelerek aynı bölgede bulunan Dehistan, Cürcân ve Esterâbâd gibi büyük şehirler arasında yer aldı. Abbâsî saltanatının sonuna doğru Taberistan'ın başşehri oldu ve Tâhirîler devrinden (821-873) sonra da Hazar denizi vilâyetlerinden sorumlu olan vali burada oturmaya başladı.

İbn Havkal'ın Kazvin'den daha büyük olduğunu belirttiği Âmül, *Hudûdü'l-âlem*'de de büyük bir yerleşim merkezi ve Taberistan'ın başşehri olarak tanıtılmaktadır. 1035'te Gazneli Hükümdarı Mesud, 1387 ve 1391'de de Timur tarafından tahrip edilen şehir, Safevîler devrinde Mâzenderan eyaletinin merkezi oldu. 1628'de burayı ziyaret eden T. Herbert, gördüğü gayet güzel inşa edilmiş 3000 ev ile bereketli mahsullerden bahsetmekte, XIX. yüzyıl sonlarında da G. N. Curzon nüfusunun 8000, Şemseddin Sâmî ise 10.000 civarında olduğunu söylemektedir. XX. yüzyıl başlarında ise H. L. Rabino, bölgedeki nü-

Âmül'de Sâmanî Hükümdarı Mansûr b. Nûh adına basılmış 351 (962) tarihli altın sikke (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Teşhir, nr. 987)

fusu anlatırken burada 2000 kadar ev olduğunu ve ayrıca 400 dükkânlı bir de çarşısının bulunduğunu bildirmektedir. Makdisî'nin Âmül'ün tarihî eserleri arasında saydığı bir hastahane ile biri nehir kenarında, diğeri şehrin surları civarında bulunan iki cuma camiinden bugün eser kalmamıştır. İbn İsfendiyâr da zamanımıza intikal etmeyen cami, medrese ve namazgâhlardan bahsetmektedir. Mâzenderan bölgesinin yapı özelliğini taşıyan kümbetlere Âmül'de de rastlanılır.

Bugünkü Âmül birçok harabenin bulunduğu eski şehrin doğusunda gelişmiştir. Şehir, pirinç ziraatı ve ticareti bakımından bölge içinde önemli bir yere sahiptir. Zengin demir madenlerinin bulunduğu Âmül, eskiden beri demir ticaretinde önde gelen bir merkez teşkil ediyor ve XIX. yüzyılda buradan Şam'a ve Bağdat'a işlenmiş demir gönderiliyordu. Âmül'de yetişen âlimler, nisbelelerinin Horasan'da bulunan diğer Âmül (Çarcûy) ile karıştırılmaması için genellikle Taberî lakabıyla anılmışlardır. Büyük tarihçi ve müfessir Taberî (ö. 310/923) ile meşhur Şâfiî fakih Ebû't-Tayyib Tâhir et-Taberî (ö. 450/1058) burada doğmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, s. 359; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân* (özet trc. ile nşr. E. G. Browne), London 1905, s. 25-27; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 57-58; Hamdullah Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (nşr. G. Le Strange), Tahran 1362, s. 159-160; *Hudûdü'l-âlem* (trc. V. Minorsky), London 1970, s. 134-135; Zahîrüddin-i Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân*, Tahran 1345 hş./1966, s. 70-76, 120-125, 130-140, 250-254, ayrıca bk. İndeks; T. Herbert, *A Relation of a Journey Begun in 1610*, London 1632, s. 106-107; G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London 1892, I, 381-383; *Kâmûsü'l-â'lâm*, I, 378; H. L. Rabino, *Mâzandarân and Astarâbâd*, London 1928, s. 33-40; G. Le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate*, London 1966, s. 370; M. Streck, "Âmül", *IA*, I, 427-428; L. Lockhart, "Âmül", *EI²* (İng.), I, 459; C. E. Bosworth — S. Blair — E. Ehlers, "Âmol", *EI²*, I, 980-982.

MUSTAFA L. BİLGE